

або юридичної особи, а також майну фізичної або юридичної особи, зобов'язана її відшкодувати, а потерпілий має право на відшкодування завданої шкоди в повному обсязі.

Література

1. *Гражданское право: Учебник. Ч. 2 / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. - М.: ПРОСПЕКТ, 1997. - С. 495.*
2. *Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. - М.:Юрид. лит., 1970. - С. 38-39.*
3. *Советское гражданское право: В 2-х т./ Под ред. О. А. Красавчикова. - М.: Высшая школа, 1973. - Т. 2. - С. 323-324.*
4. *Зобов'язальне право: теорія і практика: Навч. посібн. для студентів юрид. вузів і фак. унів. / За ред. О. В. Дзери. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - С. 805-807.*
5. *Советское гражданское право: В 2-х т./ Под ред. О. А. Красавчикова. - М.: Высшая школа, 1973. - Т. 2. - С.324.*
6. *Гражданское право: Учебник. Ч. 2 / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. - М.: ПРОСПЕКТ, 1997. - С. 699.*
7. *Зобов'язальне право: теорія і практика: Навч. посібн. для студентів юрид. вузів і фак. унів. / За ред. О. В. Дзери. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - С. 804.*

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького інституту регіонального управління та права
(протокол № 2 від 7 листопада 2003 року)*

*Канзафарова Т. С.,
доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін економіко-правового
факультету Одеського національного
університету ім. П. Мечникова,
кандидат юридичних наук*

ДО ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БЕЗ ВИНИ

Багато питань теорії юридичної відповідальності взагалі та цивільно-правової зокрема є спірними, незважаючи на те, що їх дослідженню присвячені численні наукові статті та монографії. Але проблема справедливості застосування форм юридичної відповідальності, як це не дивно, не може бути віднесена ні до достатньо досліджених, ні до дискусійних, оскільки вона не знайшла необхідного висвітлення на сторінках юридичної літератури. Їй в тій чи іншій мірі приділялась увага в основному філософами та спеціалістами з етики. Разом з тим, при вирішенні питання про застосування певних мір юридичної відповідальності щодо конкретних суб'єктів має місце порушення принципу справедливості. Безпосередньо це стосується випадків так званої безвинної відповідальності у цивільному праві.

Метою даної статті є дослідження юридичної конструкції цивільно-правової відповідальності без вини, визначення доцільності її існування у сучасному цивільному праві України.

Відповідно до ч. 1 ст. 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом), а в ч.2 ст. 1166 ЦК України закріплюється, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. Таким чином, відповідальність за новим ЦК базується на принципі вини. Разом з тим, законом чи договором може бути встановлено інше, тобто допускається відповідальність і за відсутності вини.

Ще з радянських часів у спеціальній юридичній літературі домінує точка зору, згідно з якою під виною розуміють психічне ставлення особи до її протиправної поведінки та її результату. Однак деякі вчені намагаються перевести категорію вини з суб'єктивної (психічної) сфери до об'єктивної сфери. Зокрема М.І. Брагінський і В.В. Вітрянський вважають, що сучасна доктрина цивільного права за інерцією продовжує в основному залишатись на старих позиціях (радянських часів – прим. авт.), смисл яких полягає в пошуку все нових пояснень необхідності використання в цивілістиці чужих їй кримінально-правових поглядів на вину як один із елементів складу правопорушення, який є “гіпотетичним психічним ставленням правопорушника до своїх дій та їх наслідків”¹. А один із молодих українських вчених А.Л. Ткачук взагалі пропонує розглядати деліктну відповідальність як публічно-правову, а договірну як приватно-правову і стверджує, що “психологічна концепція вини, у рамках якої вина розуміється як психічне ставлення правопорушника до своєї протиправної поведінки та її наслідків, не відповідає сутності й призначенню договірної відповідальності. Більш адекватною, на його думку, для цілей договірної відповідальності є так звана “поведінкова” концепція вини, у рамках якої під виною розуміється невжиття необхідних заходів для належного виконання зобов'язання. При цьому вина не є необхідною умовою договірної відповідальності. Її сутність полягає в тому, що вона є факультативним елементом договірної відповідальності та являє собою допоміжний правовий засіб узгодження, оптимізації законних інтересів кредитора й боржника шляхом розподілу між ними ризику порушення договірної зобов'язання”².

Не погоджуючись з позицією М.І. Брагінського та В.В. Вітрянського, Д.А. Ліпінський, на наш погляд, цілком слушно зазначає, що до цивілістики привносились не кримінально-правові підходи до поняття вини, а вчення про свободу волі, про детерміністичну природу людської поведінки, про обумовленість вчинків людини її свідомістю, відмова від яких може призвести до відмови від категорій дієздатності, деліктоздатності тощо. Тобто від усього того, що так чи інакше пов'язано з психічним ставленням, оскільки останнє містить в собі свідомість і волю суб'єкта³. Стосовно ж твердження А.Л. Ткачука можна зазначити, що незважаючи на відмінності у правових режимах деліктної та договірної відповідальності, вони розглядаються все ж як види єдиної цивільно-правової відповідальності. Якщо ж розглядати деліктну відповідальність як публічно-правову, то вона втрачає головну ознаку цивільно-правової відповідальності, яка полягає в тому, що це відповідальність одного контрагента перед іншим, правопорушника перед кредитором⁴.

¹ Брагінський М.І., Вітрянський В.В. Договорное право: Общие положения. – М.: Статут, 1998. – С. 583.

² Ткачук А.Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань: Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2002. – С. 8.

³ Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности / Под ред. д-ра юрид. наук, проф. Р.Л. Хачатурова. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 81.

⁴ Докладніше див.: Кандафорова І.С. Деякі проблеми теорії цивільно-правової відповідальності в контексті кодифікації цивільного законодавства України // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Вип. 14. – К., 2003. – С. 362-366.

Сучасні пропозиції щодо закріплення у цивільному праві принципу відповідальності без вини є відлунням так званої теорії заподіяння, яка дискутувалась у радянській літературі майже до кінця 30-х років XX ст. і відповідно до якої для покладання цивільно-правової відповідальності достатньо лише самого факту заподіяння шкоди, а вина не повинна враховуватися. Питання щодо відмови від принципу вини у цивільному праві можна визначити як проблему відповідальності без вини у широкому розумінні. Разом з тим, зазначену проблему можна розглядати і в вузькому розумінні, оскільки цивільне законодавство, встановлюючи загальний принцип відповідальності тільки за наявності вини, допускає і так звану безвинну відповідальність, хоча при цьому порушуються як принцип рівності суб'єктів, так і принцип справедливості.

М. Гартман зазначає, що серед власне цінностей доброчесності справедливість повинна бути названа не вищою, а скоріше нижчою доброчесністю. Це виражається у тому, що повинність буття в ній виражає не максимум, а явно лише мінімум моральної вимоги. Вимога справедливості щодо поведінки людини, насамперед, чисто негативна: не вчиняти неправого, не допускати зловживань, не порушувати чужої свободи, не заподіювати шкоди чужій особі та всьому, що їй належить. Справедливість є якби першою серед цінностей доброчесності⁵.

Справедливість у юридичній відповідальності об'єктивно виражається в єдності двох сторін: 1) в установленні рівності всіх перед законом і судом; 2) в застосуванні виду та міри впливу пропорційно скоєному правопорушенню та ступеню суспільної небезпечності правопорушника (тобто індивідуалізації юридичної відповідальності).

Які ж аргументи наводять прибічники відповідальності без вини, вказуючи на необхідність її існування? По-перше, вони стверджують, що цивільне законодавство не зможе обійтись без встановлення відповідальності без вини до тих пір, доки суспільство не покладе на себе обов'язок повного відшкодування випадкових збитків. По-друге, посилаються на те, що цивільно-правова відповідальність носить переважно компенсаційний (поновлюючий) характер і необхідно відшкодувати шкоду потерпілій стороні. По-третє, порівнюється невинуватість двох осіб: заподіювач шкоди невинний, але він все ж заподіювач і тому зобов'язаний відшкодувати шкоду (збитки) потерпілому (кредитору), який тим паче невинний.

Стосовно першого твердження слід зазначити, що суспільство вже давно і досить вдало застосовує як інструмент відшкодування випадкових збитків інститут страхування, який базується на ідеї розподілу збитків, що виникли в сфері однієї особи, по можливості, серед найбільш широкого кола суб'єктів. Що ж стосується другого та третього аргументів, то вони викликають низку запитань. Насамперед, на підставі яких критеріїв можна визначити ступінь невинуватості однієї невинної особи стосовно іншої невинної особи? Якщо цивільно-правова відповідальність носить переважно компенсаційний характер, чому її репресивна функція так несправедливо діє стосовно невинної особи?

Хоча Д.В. Боброва, розглядаючи питання про відповідальність незалежно від вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної безпеки, в цілому повторюючи аргументи, висловлені в свій час О.С. Іоффе, стверджує, що існування зазначеної відповідальності "в сучасних умовах науково-технічного прогресу, ускладнення всіх сторін життя суспільства – важливий правовий інструмент забезпечення соціальної справедливості. Вона зумовлена особливо шкідливими якостями джерел підвищеної безпеки, оскільки останні в процесі експлуатації не піддаються безперервному і всеосяжному контролю з боку людини. Ніякі спеціальні знання, навички, досвід не дають можливості ні передбачити тих шкідливих наслідків, які настають у

⁵ Гартман Н. Этика / Перевод с нем. А.Б. Глаголева; Под ред. Ю.С. Медведева и Д.В. Складнева. – СПб: Владимир Даль, 2002. – С. 404.

конкретній життєвій ситуації, ні запобігти їм. Крім того, відповідальність незалежно від вини стимулює володільців джерел підвищеної небезпеки вживати всіх можливих заходів щодо запобігання заподіянню шкоди, заохочує їх до участі у створенні нової, безпечнішої техніки”⁶.

На наш погляд, відповідальність без вини суперечить принципу справедливості, і якщо закон передбачає обов’язок однієї особи відшкодувати випадково заподіяні збитки іншій особі, то це обов’язок на принципі ризику і є не відповідальністю, а її моделлю – квазівідповідальністю.

Мета використання інституту юридичної відповідальності полягає у забезпеченні порядку в суспільстві. Цивільно-правова відповідальність повинна забезпечити стабільність економічних відносин. Держава зацікавлена не в покаранні суб’єктів, а в такій поведінці особи, яка враховує інтереси суспільства та інших учасників економічного обороту. Поведінка людини є усвідомленим актом, тому досягти відповідної поведінки можна лише впливаючи на свідомість людини, встановлюючи певні рамки поведінки та забезпечуючи економічну та політичну стабільність у суспільстві.

Сама ідея правової норми містить у собі природній висновок: ті, кому вона адресована, у певному розумінні «зв’язані» нею чи підкоряються певному зобов’язанню. Сама ця ідея бути зв’язаним, зобов’язаним поступати (чи не поступати) певним чином є основою терміну «обов’язок», хоча обов’язки, покладені законом, необхідно відрізнити від обов’язків, властивих іншим нормативним системам, таким як мораль, релігія тощо. Залишається, однак, достатньо важливим соціологічним фактом те, що право та мораль використовують одну термінологію відносно повинності, зобов’язань та обов’язків. Тим самим враховується не тільки зовнішній аспект і права, і моралі при підкоренні ab extra (зовні) нормам, які покладають відповідні обов’язки на тих, хто в силу тієї чи іншої причини підпадає під сферу їх дії, але також і найбільш важливий внутрішній аспект, оскільки такі особи вважають себе реально зв’язаними цими обов’язками. Значення вищевказаного, з точки зору правового обов’язку, полягає в тому, що громадянин повинен відчувати себе зобов’язаним дотримуватись правових норм не чисто формально, оскільки він знаходиться в сфері дії права, і не тільки тому, що він боїться покарання у випадку порушення ним свого обов’язку, а в силу того, що сама правова норма є найважливішою складовою частиною суспільної моралі⁷.

Підсумовуючи, слід зазначити, що проблема цивільно-правової відповідальності без вини потребує подальшого вивчення, зокрема необхідно дослідити зв’язок між відповідальністю без вини та індивідуалізацією цивільно-правової відповідальності, коло та механізм дії тих юридичних засобів, які можуть бути використані у разі відмови від принципу відповідальності за вину з виключенням.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
економіко-правового факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова
(протокол № 3 від 17 жовтня 2003 року)*

⁶ Боброва Д.В. Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки // Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. Книга 2. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 534-535.

⁷ Деннис Ллойд. Идея права /Пер. с англ. М.А. Юмашева. – М.: Югона, 2002. – С. 354-355.